

ЯВИЩЕ ОМОНІМІЇ У КОДИФІКАЦІЙНІЙ ПРАКТИЦІ (ДИНАМІЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті на лексикографічному матеріалі аналізуються динамічні процеси утворення і зникнення омонімії в українській літературній мові, розглядається проблема об'єктивної оцінки семантичного комплексу слова.

Ключові слова: динаміка словникового складу мови, семантична структура слова, утворення омонімії, зникнення омонімії, кодифікаційна практика.

Мова – динамічна система, для якої здатність розвиватися є природним способом її соціального існування. Вона змінюється, реагуючи на всі зрушення відповідної мовної спільноти. У сфері лексики трансформації особливо інтенсивні. Одним із виявів динаміки словникового складу є утворення і зникнення омонімії.

У нашій розвідці простудіюємо динамічні ознаки омонімії на матеріалі загальномовних словників української мови ХХ століття. Розглянемо також проблему об'єктивної оцінки семантичного комплексу слів, проаналізуємо випадки різнокількісної омонімії у кодифікаційній практиці.

Як відомо, омонімія характеризується тим, що “для позначення абсолютно різних предметів позамовної дійсності використовується один і той же форматив, тобто матеріальне вираження словесного знака” [СУЛМ: 149]. З погляду сучасної мови омонімія має багато спільного з багатозначністю слова. Л. Лисиченко зауважує, що і в омонімії, і в полісемії один звуковий комплекс, що пов'язаний із нетотожними значеннями. Але в лексико-семантичних варіантах багатозначного слова ми знаходимо спільні і відмінні семи, які дозволяють встановити семантичну залежність окремих елементів протиставлення (значень слова). Значення ж слів-омонімів протиставляються як лексеми, у всій сукупності їх лексичних значень [Лисиченко: 54].

Закономірно, що процеси утворення і зникнення омонімів відображені у лексикографічних джерелах. Наприклад, якщо у Словнику Б. Грінченка (СГ) зафіксоване слово *самостріл* зі значеннями “1) Ловушка для медв'ядей и др. крупныхъ зв'їрей...” і “2) Бол'їзнь: стр'їльба въ поясниц'ї...” (СГ IV: 101), то Словник

української мови в одинадцяти томах (СУМ) уже репрезентує явище омонімії: *самостріл*¹ “1. Старовинна зброя – лук з прикладом і спусковим механізмом для метання стріл і каміння... // Дитяча іграшка у вигляді такої зброї... 2. Пристрій особливої будови, за допомогою якого полюють на звірів” і *самостріл*² “солдат, що навмисне поранив себе” [СУМ IX: 47].

Омонімія найчастіше виникає двома способами: 1) шляхом трансформації семантичної структури уже наявного слова, 2) внаслідок утворення нових слів.

1. Суть першого способу **утворення омонімії** полягає у семантичному розщепленні полісемічного слова на омоніми. Наприклад:

СГ

Жалування

- “1) Сожалѣніє, соболѣзнованіє...
 - 2) Заботливість, вираженіє любви
 - 3) (Съ великорусск.). Жалованье”
- [СГ I: 437].

СУМ

Жалування¹

“розм. Дія за знач жалувати 1”
 (“виявляти прихильність, ласку, любов” – Л. С.) [СУМ II: 506].

Жалування²

“1. *заст.* Заробітна плата...
 2. *іст.* Подарунок, винагорода за послуги” [СУМ II: 506].

СГ

Держач

- “1) Коростель (птица). *Rallus strex*...
 - 2) В дѣникъ безъ листьєвъ, голыкъ...
 - 3) Названіє вола тонкаго і високаго, съ подтянутымъ животомъ...
 - 4) Трещетка в дѣтряная или ручная для спугиванія птицъ въ огородѣ или саду...
 - 5) Родъ игры съ трещеткой...”
- [СГ I: 371].

СУМ

Держач¹

“невеликий перелітний птах з жовтуватого-бурым оперенням, який відзначається характерним скрипучим криком” [СУМ II: 252].

Держач²

“1. Стертий віник...
 2. *перен.* Про щось обсмікане, обірване”
 [СУМ II: 252].

2. Другий спосіб виникнення омонімії, який, на нашу думку, досить продуктивний, у словниках української мови ХХ століття маніфестують омоніми-інтродуктиви, слова, що виникли на ґрунті української мови або внаслідок засвоєння слів з інших мов.

Порівняємо семантичний обсяг уже наявних слів й омонімічних лексем, уведених у лексикографічні реєстри:

СГ	↔	СУМ
Житняк “ржаной хліб” [СГ I: 486].	↔	Житняк ¹ “розм. Житній хліб” [СУМ II: 533]. + Житняк ² “(Agropyrum Gaertn). Кущова багаторічна трава родини злакових, що використовується як корм для тварин” [СУМ II: 533].
Гута “стекляный заводъ” [СГ I: 344].	↔	Гута ¹ “заст. Склопшавильний завод” [СУМ II: 200]. + Гута ² “цінна речовина у вигляді затверділого соку, що міститься в корінні деяких рослин і з якої виготовляють гутаперчу” [СУМ II: 200].

Одним із джерел омонімії виступають запозичення з різних мов, відповідним чином фонетично адаптовані. Виникнення омонімії таким шляхом відбувається на різних етапах розвитку мови і репрезентоване лексикографічними працями. Зокрема, слово *джут* – з англійської мови – кодифіковане у СУМі зі значенням “трав’яниста південна рослина родини липових, із стеблових волокон якої виробляють шпагат, канати, грубу тканину” [СУМ II: 263], а СІС-2000-П фіксує слово *джут*, запозичене з монгольської мови, з таким тлумаченням: “зимова нестача корму худоби в районах відгінного тваринництва, викликана обледенінням пасовищ” (СІС-2000-П: 354), констатуючи таким чином наявність в українській літературній мові омонімів *джут*¹ і *джут*².

У СУМі представлені як омоніми *джин*¹ – з англійської мови – “горілка, перегнана з ялівцевими ягодами” і *джин*² – з арабської мови – “багатоликий дух вогню в міфології і фольклорі мусульманських народів; міг бути добрим або злим” [СУМ II: 263]. СІС-2000-П додає третій омонім англійського походження – *джин*³ “машина для відокремлення волокна від насіння бавовнику” (СІС-2000-П: 353).

Динаміку змін у лексико-семантичній системі літературної мови відображає і зворотний процес, а саме – **зникнення омонімії**. Він також відбувається за двома напрямками.

1. Перший із них полягає у приєднанні нового семантичного компонента чи компонентів раніше омонімічного слова до семантичної структури певного слова.

Слід зазначити, що цей процес відбувався на різних етапах розвитку мови. Наприклад у Словнику староукраїнської мови XIV – XV ст. (ССМ) зафіксовані як омоніми слова *камень*¹ “1. камінь... 2. надгробний камінь, надгробник, надгробна плита” і *камень*² “одиниця виміру ваги: а мьто имуть дати отъ камене, у баковѣ одинъ грошь, а на искладѣ, у сочавѣ, отъ камене одинъ грошь... (Сучава, 1408)” [ССМ: 468–469]. Словники української літературної мови XX століття уже не маніфестують омонімію слова *камень*. Значення аналізованого омоніма *камень*² подається у семантичній структурі полісеманта *камень*: “5) ВПсь вѣ 24, 30, 32, 36 фунтовъ. Камінь воску...” [СГ II: 213], “10. заст. Старовинна міра ваги. – Біскуп увесь час вимагає по каменю воску від кожного майстра (Тулуб...)” [СУМ IV: 84].

У другій половині XX століття відбулось злиття семантичних компонентів омонімів *акція*¹ “цінний папір, який свідчить про те, що його власник вніс певний пай у капіталістичне підприємство та має право на участь у справах і прибутках цього підприємства” та *акція*² “*книжж.* Дія, діяльність, спрямовані на досягнення якої-небудь мети” [СУМ I: 32]. Наслідок цього процесу демонструє семантична структура полісемічного слова *акція*, відображена Словником іншомовних слів 2000 року видання за редакцією Л. Пустовіт (СІС-2000-П): “1) цінний папір, що засвідчує участь його власника в статутному фонді акціонерного товариства, дає право на одержання прибутків у вигляді дивідендів, а також на участь в управлінні акціонерним товариством та розподілі майна при його ліквідації; 2) дія, спрямована на досягнення якоїсь мети (політична акція, дипломатична акція)” (СІС-2000-П: 50).

2. Суть другого способу зникнення омонімії пояснюється вилученням з лексикографічних реєстрів одного, уже архаїзованого омоніма. Змодельємо цей процес, зіставивши словникові статті СГ і СУМу.

СГ

*Жилка*¹ “1) Красная шерстяная нитка, нитка гаруса...
2) Шерстяная или гарусная тесемка, ленточка” [СГ I: 486].

СУМ

Жилка “*дал.* 1. Червона шерстяна нитка 2. Шерстяна або шовкова тасьма” [СУМ II: 536].

СГ

*Жилка*² “Ум отъ *жиця*” (*жляя* “= Ложка” [СГ I, 486] –Л. С.). [СГ I: 486]

СУМ

---> елімінація слова

Як бачимо, омонім *жилка*² вийшов з ужитку разом з аутуванням слова *жиця*.

СГ

*Жовтень*¹ “Сентябрь...
У галичань – октябрь, а для сентября у нихь – **вересень**” [СГ I: 488].
*Жовтень*² “У гончаровъ: желтая краска для раскрашивания посуды” [СГ I: 488].

СУМ

Жовтень “1. Назва десятого місяця календарного року...” [СУМ II: 540].

---> елімінація слова.

Аналогічні процеси відбулись з омонімами *довід*¹ і *довід*², *пасій*¹ і *пасій*² та ін.

Іноколи на прикладі історії одного слова можна простежити поетапність протікання цілком протилежних процесів: як зникнення, так і утворення омонімії. У ССМ констатується наявність омонімів *ключ*¹ і *ключ*². Пор.: “КЛЮЧЪ¹... ключ: ...и тыи кнѣгы имею(т) быти за тремѣ ключи замькнууты оди(н) клю(ч) имаеть и метѣ соудья а дроу(г)и по(д)соудок а третѣи земьскыи писарь (XV ст. ...)” і “КЛЮЧЪ²... відомство, що збирало і зберігало медову та інші данини: ...З нового места послано... медоу пресного с ключа лоуцького (... 1488...)” [ССМ I: 478]. У СГ, що відображає стан лексико-семантичної системи української мови кінця XVIII і XIX ст. (до 90-х рр.), омонімія не фіксується. А от у СУМі уже представлено два омоніми: полісемічне слово *ключ*¹ із первинним значенням “знаряддя для замикання та відмикання замка, засува та ін.” і *ключ*² “*рідко.* Те саме, що джерело 1.

По крутих скіпах балки росту буйні трави, а в самій глибокій, то в одному, то в іншому місці були джерельні ключі (Цюпа...)” [СУМ IV: 192–193].

В історії мови засвідчено чимало омонімів, які не співіснують в той самий час. Омоніми такого типу кваліфікуємо як діакронічні: *мінута* “копія без печаті, що не має законної сили” [ССМ I: 594] – *мінута* “мінута” [СГ II: 426]; *лак* “озеро” [ССМ I: 537] – *лак* “лакь. Чорні кучері блищали проти заходу сонця як наведена лаком” [СГ II: 342], *лак* “1. Плівкотворний розчин смол або ефірів целюлози в спирті, скипидарі або маслі, яким покривають яку-небудь поверхню для її збереження і блиску... // Блискучий застиглий шар цього розчину на поверхні якого-небудь предмета... 2. *перен.* Про виробу з дерева, шкіри і т. ін., поверхня яких вкрита застиглим шаром цього розчину... 3. *перен.* Про зовнішній блиск” [СУМ IV: 438]; *караїмка* “низкая баранья шапка съ плоскимъ верхомъ” [СГ II: 220] – *караїмка* “див. **караїми**” (*караїми* “народність, що невеликими групами живе в УРСР та Литовській РСР і розмовляє мовою, яка належить до тюркської сім’ї мов” – Л. С.) [СУМ IV: 100].

Простежили і такі випадки, коли словники різних періодів фіксують наявність омонімів у мові, проте на певному етапі розвитку української літературної мови омоніми відрізняються місцем, яке посідають у її лексико-семантичній системі. Пор.: *звір*¹ “Оврагъ, лощина, ложбина”, *звір*² “1) Звѣрь... 2) Волкъ” [СГ II: 132] і *звір*¹ “1. Дика, звичайно хижа, тварина... 2. *перен.* Про дуже люту, жорстоку людину...”, *звір*² “*діал.* Яр” [СУМ III: 484]. Таке зіставлення демонструє, що, окрім трансформацій у семантичному наповненні омонімів, СУМ засвідчує один з омонімів як нормативний, а інший кодифікує як діалектну лексичну одиницю, тобто відносить слово до одного з різновидів національної мови.

Можуть бути омонімичними також діалектизми, які потрапили до реєстрів загальномовних словників, як-от: *метіль*¹ “*діал.* Метелиця (у 1 знач.)” і *метіль*² “*діал.* Метелик (у 1 знач.)” [СУМ IV: 690], *метіль*¹ *діал.* “метелик (комаха ряду метеликів)” [ССУМ I: 821] і *метіль*² *діал.* “завірюха (сильний вітер із снігом)” [ССУМ I: 512].

Лексико-семантичні зміни у словниковому складі української літературної мови настільки різноманітні, що інколи під час аналізу їх важко укласти у певні рамки. Проблема об’єктивної оцінки

значеннєвого обсягу слів постає насамперед перед лексикографами при укладанні тлумачних статей. Тому різні лексикографічні кодекси репрезентують далеко не тотожну семантичну структуру слова. Таку семантичну неідентичність часто спостерігаємо при розрізненні окремих лексико-семантичних варіантів і відтінків значення, поданні різної кількості омонімічних слів, розміщенні лексико-семантичних варіантів в омонімічних словах. Наприклад, СІС-2000-П представляє омоніми *дефензива*² – із французької мови – “заст. оборона, оборонна тактика у війні” і *дефензива*² – із польської мови – “політична поліція і контррозвідка в Польщі в 1918 – 1939 рр.” [СІС-2000-П: 348]. Значення цих омонімів були раніше об’єднані в одному слові *дифензива* [СУМ II: 259].

У лексикографічній практиці до типових недолків, пов’язаних з омонімією, належать випадки, коли як лексико-семантичні варіанти кваліфікуються слова, насправді не пов’язані ні одним з можливих типів значеннєвого переосмислення, ні спільним етимологічним джерелом, коли лексико-семантичні варіанти, які фактично набули статусу омонімів, об’єднуються в межах багатозначних слів [СУЛМ 1997: 150–151]. Л. Лисиченко зазначає, що “в мові завжди є певна кількість слів, для яких важко розв’язати питання, чи це ще омоніми, як про це свідчить етимологія слова, чи значення полісемантичного слова. Ця складність цілком природно знаходить відбиття і в лексикографічній практиці, коли одні і ті ж звукові комплекси в одному словнику розглядаються як омоніми, а в іншому як лексико-семантичні варіанти полісемантичного слова” [Лисиченко: 65].

У словниках української літературної мови нами виявлено непоодинокі випадки різнокількісної омонімії. Спосіб кодифікації таких мовних фактів цікаво зіставити з аналогічними явищами російської мови, оскільки аналізовані далі лексеми в обох мовах характеризуються приблизно однаковим семантичним обсягом, а сучасна російська лексикографічна практика відзначається високим науковим рівнем.

Так, за радянських часів для позначення суспільної активності виник лексико-семантичний варіант *ударник* “активний учасник соціалістичного змагання і руху за комуністичну працю, передовик виробництва” [СУМ X: 386]. У СУМі він відокремлений (представлений як омонім *ударник*³) від інших лексико-семантичних

варіантів, об'єднаних у семантичній структурі слова *ударник*¹. Пор. *ударник*¹: “1. Частина затвора вогнепальної зброї, признач. для розбивання капсуля патрона під час пострілу... 2. Деталь, спеціальне пристосування в механізмі, інструменті, за допомогою якого здійснюється удар з певною метою... 3. *розм.* В оркестрі – виконавець партій на ударних інструментах... 4. Борець військового підрозділу, призначеного завдати вирішальний удар по ворогові” [СУМ Х: 386].

Зазначеним лексико-семантичним варіантам слова *ударник* у дев'ятнадцятому виданні Словника російської мови С. Ожегова (Ож-87) відповідає три омоніми. Проте між семантичними полями, до яких входять лексичні значення омонімів *ударник*¹ і *ударник*² в українській мові та *ударник*¹, *ударник*² і *ударник*³ в російській мові, немає чіткої різниці. Ці омоніми виникли не внаслідок дивергентних змін у семантичній структурі багатозначних слів. Це, мабуть, і послужило підставою до об'єднання усіх лексико-семантичних варіантів в одному слові *ударник* при укладанні “Большого толкового словаря русского языка” 1998 року видання (БТСРЯ-98).

Різнокількісну омонімію ілюструють слова *блок*¹, *блок*², *блок*³ [СУМ, СІС-85] і *блок*¹, *блок*² [СІС-2000-П, СІС-2000-МШ]. Простежимо кореляцію лексико-семантичних варіантів омонімів у СУМі та СІСі-2000-П.

Зіставлення словникових статей демонструє збереження у незмінному вигляді моносемічного іменника *блок* (*блок*³ у СУМі і *блок*² у СІСі-2000-П), пов'язаного з політичною сферою, і злиття семантичних комплексів омонімів *блок*¹ і *блок*² зі СУМу в один, маніфестований в СІСі-2000-П словом *блок*¹. І зовсім по-іншому розподілені лексико-семантичні варіанти між омонімами *блок*¹, *блок*² російської мови в БТСРЯ-98, у якому, окрім зазначених, репрезентоване слово *блок*³ (новий лексико-семантичний варіант зі спортивної сфери). На нашу думку, російськими мовознавцями вдало сформульований лексико-семантичний варіант *блок* “сукупність однорідних предметів, понять, явищ і т. д.”, що дозволяє охопити цим значенням різні денотати, не обмежуючи синтагматичних зв'язків слова: *блок батарейок*, *блок питань*, *блок законопроектів*, *блок новин*, *блок телепередач*.

Аналіз кореляції лексико-семантичних варіантів, побудований на основі різних лексикографічних праць, підтверджує гіпотезу, що таке

розходження кількості омонімів передусім зумовлене не розщепленням полісемічного слова на омоніми або аутуванням зі словникових реєстрів одного з омонімів, який зазнав архаїзації, а перебудовою семантичних комплексів зазначених омонімів, виникненням нових лексико-семантичних варіантів й елімінацією застарілих лексико-семантичних варіантів, їх перерозподілом.

Загалом проведене дослідження динамічних процесів утворення і зникнення омонімії свідчить про постійне корегування мовознавцями нормативних прескрипцій, про намагання кодифікаторів адекватно відобразити стан літературної норми (у тому числі й семантичний обсяг слова).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БТСРЯ-98: Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 1998. – 1536 с.

Ож-87: Ожегов С. П. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – 19-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1987. – 750 с.

СГ: Словарь української мови / За ред. Б. Гринченка. – Т. 1 – 4. – К.: Довіра – Рідна мова, 1996.

СІС-85: Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – Вид. друге, випр. і доп. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – 966 с.

СІС-2000-МШ: Словник іншомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.

СІС-2000-П: Словник іншомовних слів / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

ССМ: Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 1 – 2. – К.: Наук. думка, 1977 – 1978.

ССУМ: Словник синонімів української мови: Т. 1 – 2 / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та інші. – К.: Наук. думка, 1999 – 2000.

СУМ: Словник української мови / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т. 1 – 11. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.

ЛІТЕРАТУРА

Лисиченко: Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова. – Х.: Вид-во при ХДУ “Вища школа, 1977. – 114 с.

СУЛМ: Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – 2 вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 1997. – 492с.

Lyubov Struhanets. Phenomenon of homonymy in codification practice (dynamik aspect). *In the paper dynamik process of creating and disappearance of homonymy in the Ukrainian literary language are analyzed, the problem of objective assessment of semantic word complex is studied*

Key words: dynamik of word stock of language, semantic structure of a word, creating of homonymy, disappearance of homonymy, codification practice.

Галина Ступінська (Тернопіль)

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА І ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУБСТАНТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ЛЕМКІВСЬКИХ ГОВІРОК

У статті розглядаються структурні й граматичні особливості субстантивних фразеологічних одиниць (ФО) лемківських говірок. Звертається увага на предикативні фраземи (ПФО) реченнєвої структури та на ФО, що репрезентують словосполучення різної будови.

Ключові слова: субстантивні ФО, номінація, синонімічний ряд, семантика, змістова структура, категорія числа, граматичне значення, стрижневе слово, предикативні фраземи (ПФО).

Позначення, називання предметів, явищ дійсності у фразеологізмах належить до особливого способу найменування. Ця особливість полягає в тому, що ФО становлять специфічний вид номінації – непряму, вторинну номінацію. Потребу у непрямій номінації В.Телія пояснює тим, що збагачення знання про світ зручно та природно фіксувати за допомогою вже відомих образів (у гносеологічному розумінні), закріплених у лексичних значеннях. Чим більше в наявному значенні слова міститься інформації, яка збігається з властивостями об'єкта пізнання, тим вищою є вірогідність обрання